

Syntaktiske opplysninger i ettspråklige ordbøker med en gruppe intransitive verb som eksempler

Kristine Gunn Eide

In Norwegian, more and more traditionally transitive verbs are being used in intransitive constructions. This development has been going on for the past 100 years, and one natural consequence of this syntactic change is that sentences that seem perfectly correct to younger speakers, are regarded by older speakers as ungrammatical. In this presentation, I argue that some grammatical phenomena that depend on the transitive/intransitive distinction, such as presentational sentences, cannot be captured by grammatical rules alone, and that as such, they belong in a dictionary. I present possible ways to deal with different levels of grammaticality in the Dictionary of the Norwegian Academy (NAOB) and argue that newer grammatical developments represented by younger speakers belong in this dictionary, even though they are considered ungrammatical by older speakers of Norwegian.

1. Innledning

På norsk er det en dreining mot at stadig flere verb som tidligere var transitive kan brukes intransitivt og i presenteringssetninger. Dette er en pågående endring, slik at setninger som kan være helt normale for en yngre person, kan virke ugrammatikalske for en som er eldre. Et illustrerende eksempel på denne endringen, og hvilken irritasjon den kan avstedkomme, er et leserbrev til Aftenpostens språkspalte hvor en irritert leser hadde kommet over setninger som «Tross advarsler satset Gardermoen på glass som er farlig når det knuser.» Og «Dette er glass som fortsatt sitter på plass etter at det har knust.»

Til dette svarte avisens faste språkspaltist Per Egil Hegge følgende:

Brevskriveren forlanger bruk av rødblyanten her, og de fleste i min aldersgruppe (65 og over) ville nok imøtekomme kravet. For oss er verbet «knuse» transitivt, det krever et objekt, som i «han knuste bilruten». Men for dem som er yngre, og som tidligere nevnt blir det stadig flere av dem, lyder det ikke galt å si at «bilruten knuste» når vi eldre ville lure på hva den da knuste, og vi ville «oversette» det med at bilruten ble knust. Forfatteren Lars Saabye Christensen, som har passert 50, skriver i romanen «Modelen» at «det følte som øyet knuste». Det er litt problematisk å påstå at Saabye Christensen ikke behersker norsk. Så her har vi nok et knusende eksempel på både at og hvordan språket forandrer seg - ved at noe som først blir oppfattet som feil, blir det etablerte og dermed det riktige. (Hegge 2008)

Nå er det ikke slik at denne intransitive bruken av *knuse* uten videre kan overføres til andre, liknende verb. For eksempel vil ikke en person som godtar at «vinduet knuste» automatisk godta at «vinduet smadret», selv om man vanskelig kan finne noen objektiv grunn til at semantisk og ellers syntaktisk like verb som *smadre* og *knuse* skulle ha forskjellig syntaks akkurat på dette punktet¹. I de følgende avsnittene viser jeg eksempler på noen verb som i varierende grad brukes intransitivt og i presenteringssetninger, og diskuterer hvordan de kan presenteres i en dels normgivende, dels dokumenterende ordbok som *Det Norske Akademis ordbok* (NAOB).

2. Intransitivitet i endring

Jeg laget et lite spørreskjema som jeg delte ut til mine 20 leksikografkollegaer ved NAOB. Det er ingen vitenskapelig undersøkelse, men resultatene gir en pekepinn på hva som kan godtas som kurante konstruksjoner, hva som definitivt ikke kan godtas, og i hvilke tilfeller det er snakk om en generasjonskløft. Tabell 1 viser resultatene fra NAOBs samlede redaksjon, og viser stor uenighet rundt hva som godtas eller ikke på norsk. I tabell 2 og 3 har jeg delt kollegiet i to: den yngste halvparten (de under 50) og den eldste (de over 50). Det kommer tydelig frem at det bare er personer i den eldre generasjonen som ikke umiddelbart godtar *knuse* brukt intransitivt, og som svarer at setningen er litt rar. Likeledes ser vi at den intransitive setningen med verbet *smadre*, ikke godtas av noen, men at yngre mennesker ikke er totalt negative, siden mange har svart «kanskje» på akkurat denne setningen. *Spjære* er stort sett godtatt av alle, mens *avslutte* er mest akseptert blandt de under 50.

	Ja	Kanskje	Nei
Vinduet knuste under flyttingen av drivhuset.	X	x	
Bilen smadret inn gjennom ruten.		x	X
Hun bøyde seg frem og buksen spjæret	X	x	
Filmen avslutter med et roterende kameraskudd.	x	X	x

Tabell 1: Intransitiv bruk av tradisjonelt transitive verb i moderne norsk. Informantene (redaksjonen til NAOB) ble bedt om å krysse av for «ja» hvis de syntes setningen var god, «kanskje» hvis de syntes den var litt rar og «nei» hvis de syntes den hørt helt feil ut. Stor X betyr at overvekten av svarene befinner seg i en kolonne, liten x betyr at flere enn en har satt kryss i kolonnen, og ingen x betyr null eller én person.

¹ I et såpass nær beslektet språk som dansk, er det (ifølge DDO) omvendt: *knuse* er bare transitivt, mens *smadre* også er intransitivt.

	Ja	Kanskje	Nei
Vinduet knuste under flyttingen av drivhuset.	X	X	
Bilen smadret inn gjennom ruten.			X
Hun bøyde seg frem og buksen spjæret ²	X	x	
Filmen avslutter med et roterende kameraskudd.	x	X	x

Tabell 2: Svar fra de i redaksjonen som er over 50.

	Ja	Kanskje	Nei
Vinduet knuste under flyttingen av drivhuset.	X		
Bilen smadret inn gjennom ruten.		X	X
Hun bøyde seg frem og buksen spjæret ²	X		
Filmen avslutter med et roterende kameraskudd.	X	X	

Tabell 3: Svar fra de i redaksjonen som er under 50.

Hvis vi sammenlikner verbene *knuse*, *spjære* og *smadre*, kan man følge Per Egil Heggens aldersanvisninger fra sitatet i innledningen og litt grovt si at hvis man er under 70 kan man bruke verbet *knuse* intransitivt, og fint si «vinduet knuste», mens hvis man er over 70 må man ty til en passivkonstruksjon for å uttrykke det samme, slik som i eksempel (1). Når det gjelder *spjære*, er det svært få som i dag ville insistere på passivkonstruksjon, og for mange vil det være direkte feil å si «buksen ble spjæret» med mindre en person faktisk rev i buksen slik at den revnet (2). Faktisk virker det som om man må være nesten 80 for å si at den intransitive bruken er direkte feil. Verbet *smadre* kan derimot ikke brukes intransitivt (3), selv om resultatet av Petters handlinger i (1) og (3) i begge tilfeller er et vindu som er slått i stykker. (I avsnitt 4 skal vi likevel se at det finnes litterære belegg for at dette verbet også brukes intransitivt)

- 1) Petter knuste vinduet
 1. Under 70 – intransitivt: Vinduet knuste
 2. Over 70 – passiv: Vinduet ble knust
- 2) Petter spjæret buksen
 1. Under 80? – intransitivt: Buksen spjæret
 2. Over 80? – passiv: Buksen ble spjæret
- 3) Petter smadret vinduet
 1. *vinduet smadret

² Bare én person svarte at dette er en feil setning. Personen fyller 80 i disse dager. Etersom det er den eneste personen i NAOBs redaksjon i denne aldersgruppen, ble jeg nødt til å spørre andre 80-åringere «utenfor huset», og de kunne bekrefte at for dem var setningen hun bøyde seg fram og buksen spjæret ugrammatisk.

3. Intransitivitet og presenteringssetninger

Presenteringssetninger brukes for å introdusere nye referenter i en samtale eller tekst, og kan bare brukes hvis verbet er intransitivt. Likevel gjelder ikke dette alle intransitive verb. For mens (4), (5) og (6) er allment aksepterte presenteringssetninger, er noen verb avhengige av bundet adverbial når de brukes i slike konstruksjoner. Et verb som *arbeide* (7) fungerer ikke i en presenteringssetning uten at setningen inneholder informasjon om hvor arbeidet foregår, som i (8).

- 4) Det kom en mann i går
- 5) Det ringte en mann i går
- 6) Det knuste et vindu i går
- 7) *Det arbeidet en mann i går
- 8) Det arbeidet en mann på åkeren

Går vi til grammatikkene, finner vi regler som f.eks. «For at eit verb skal kunne brukast i presenteringssetningar i norsk, må det kunne brukast utan objekt. Det vil seie at det anten må vere eit intransitivt verb, eller eit transitivt verb av den typen som også kan stå utan objekt» (Faarlund et al. 1997:830). Derfor er presenteringssetning i (9) mulig, mens i (10) forventer vi at det er feil.

- 9) Vinduet knuste → det knuste et vindu
- 10) *vinduet smadret → *det smadret et vindu

Det er likevel ikke slik at alle intransitive verb kan brukes i presenteringssetninger, og det er ingen automatikk i at en person som godtar *vinduet knuste* også godtar *det knuste et vindu*. Tabell 4, 5 og 6 viser i hvilken grad redaksjonsmedlemmene i NAOB godtar presenteringssetninger med verbene i tabell 1.

	Ja	Kanskje	Nei
Det knuste et vindu under flyttingen av drivhuset.	X	X	x
Det smadret en istapp rett foran meg.	x	x	X
Kan jeg ringe deg om fem minutter? Det avslutter en film akkurat nå som jeg gjerne vil se ferdig.			X

Tabell 4: Aksept for presenteringssetninger i redaksjonen totalt.

	Ja	Kanskje	Nei
Det knuste et vindu under flyttingen av drivhuset.		X	X
Det smadret en istapp rett foran meg.	x		X
Kan jeg ringe deg om fem minutter? Det avslutter en film akkurat nå som jeg gjerne vil se ferdig.			X

Tabell 5: Aksept for presenteringssetninger hos redaksjonsmedlemmer over 50.

	Ja	Kanskje	Nei
Det knuste et vindu under flyttingen av drivhuset.	X	x	
Det smadret en istapp rett foran meg.	x	x	X
Kan jeg ringe deg om fem minutter? Det avslutter en film akkurat nå som jeg gjerne vil se ferdig.			X

Tabell 6: Aksept for presenteringssetninger hos redaksjonsmedlemmer under 50.

Det samme mønsteret ser vi i presenteringssetningene med de samme verbene: setningen med *knuse* godtas ikke av de over 50 (selv om heller ikke de er totalt negative), mens den er akseptert blant de yngre. Setningen med *smadre* (som er hentet fra en litterær tekst) er i liten grad akseptert, selv om det også her er enkelte som synes den er ok. Presenteringssetningen med *avslutte* virker fullstendig uakseptabel, selv om den er godtatt brukt intransitivt, særlig blant de yngre.

4. Syntaktiske opplysninger i ettspråklige ordbøker

Som vi ser av sammenhengen mellom intransitivitet og presenteringssetninger, er det slik at noen grammatikkregler på norsk forutsetter at man kan norsk. For å vite om man kan lege en presenteringssetning med et verb, må man vite om verbet kan brukes intransitivt. Men, som vi ser av f.eks. *avslutte*, er det ingen éntil-én-korrespondanse mellom intransitivitet og presenteringssetninger. En annen opplysning som er vanskelig å få ut av grammatikker, er hvilke verb som krever steds- og tidsadverb eller annen utfylling, og evt. hva slags utfylling, slik som for eksempel *arbeide*.

Informasjon om transitivitet, presenteringssetninger og evt. obligatoriske adverbialledd hører hjemme i en ordbok fordi ingen norske grammatikkregler fanger opp skillet mellom f.eks. *smadre* og *knuse*. Det er heller ingen semantiske regler som tilsier en forskjell mellom *smadre* og *knuse*.

Dersom det ikke finnes generelle grammatiske regler for hvilke syntaktiske konstruksjoner et verb kan opptre i, er det et godt argument for at slik informasjon hører hjemme på et leksikalsk nivå, på lik linje med transitivitet og intransitivitet som vel er den syntaktiske informasjonen som oftest oppgis.

I det følgende vil jeg presentere de fire måtene *Det Norske Akademis Ordbok* oppgir slike syntaktiske opplysninger på (definisjoner, formaliserte konstruksjoner, redaksjonelle eksempler og sitater), og diskutere hvilke måter som er mest hensiktsmessige.

4.1. Definisjoner

Syntaktiske opplysninger i definisjonen oppgis ofte nesten ubevisst (fra leksikografens side) og implisitt for leseren ved at definisjonen er entydig transitiv, f.eks. *slå i stykker* eller entydig intransitiv *gå i stykker*, som i (11)

11) knuse

1. slå i stykker
2. gå i stykker

Den entydig intransitive definisjonen gir likevel ikke informasjon om verbet kan inngå i en presenteringskonstruksjon.

4.2. Formelle konstruksjonopplysninger og syntaktiske betegnelser

Dette er den tradisjonelle, eksplisitte måten å gi grammatikkopplysninger på. Den oppgis enten i form av syntaktiske betegnelser (transitiv, intransitiv, refleksiv osv) eller i form av formaliserte setninger som i (12) og (13). NAOB bruker regelmessig syntaktiske betegnelser, men formaliserte setninger som oppgir hva slags type konstruksjoner et ord kan opptrå i, vurderes brukt i en senere fase av prosjektet. Den er brukt gjennomført i *Den Danske Ordbog* (DDO).

12) knuse

1. slå i stykker
noen knuser **noe**
2. gå i stykker
noe knuser

13) smadre

1. ødelegge (voldsomt); knuse
noen smadrer **noe**

Meg bekjent, finnes det ingen studier om ordboksbrukere oppfatter syntaktiske betegnelser forskjellig fra formaliserte setninger, men det er ikke usannsynlig at grammatikkopplysninger i form av formaliserte setninger oppfattes som mer normgivende enn både implisitt bruk av definisjoner og eksplisitte grammatiske termer, som i større grad kan oppfattes som beskrivende. En ordbok som NAOB, som skal fungere som dokumentasjonsordbok samtidig som den skal oppgi normal, korrekt språkbruk, trenger en måte å skille det rent beskrivende fra det normgivende. Verbet «å smadre» kan faktisk brukes intransitivt på norsk, som sitatet i (14) viser. Likevel er ikke dette nødvendigvis en allment godtatt bruk, slik at en grammatikkanvisning som blir oppfattet som normgivende (f.eks **noe smadrer*), ikke er hensiktsmessig under (14), betydning 2.

14) smadre

1. ødelegge (voldsomt); knuse
noen smadrer **noe**
2. gå i knas
Jeg har sett istapper smadre rett foran meg (Aasvik 2012)

4.3. Redaksjonelle eksempler

Redaksjonelle eksempler er enkle setninger eller ordkonstellasjoner som illustrerer allmenn bruk, og som kan gi samme type informasjon som formaliserte setninger, uten å oppfattes som grammatikkregler i samme grad. Ved å erstatte de formaliserte ubestemte pronomenene med vanlige ord, sier man at dette er en vanlig bruk av ordet, men ikke at det nødvendigvis *må* brukes på denne måten. I tilfeller hvor det for eksempel er uenighet om hvorvidt et intransitivt verb kan brukes i presenteringssetninger, kan et redaksjonelt eksempel virke mindre absolutt enn en formalisert konstruksjon. I (15) er det dessuten satt opp en presenteringssetning som redaksjonelt eksempel, for å vise at en slik konstruksjon er mulig. Alternativet ville vært en formalisert setning, f.eks. ‘**det** [foreløpig subjekt] knuser **noe** [ubestemt, ny]’, hvor *det* er definert som ‘foreløpig subjekt’ og subjektet må være ubestemt og inneholde ny informasjon.

15) knuse

1. slå i stykker
noen knuser **noe**
Petter knuste vinduet
2. gå i stykker
noe knuser
vinduet knuste
det knuste et vindu da vi flyttet drivhuset

16) smadre

1. ødelegge (voldsomt); knuse
noen smadrer **noe**
Carina smadret bilen
2. gå i knas
*Jeg har sett istapper smadre rett foran meg (Stig Aasvik (2012)
Indre anliggender)*

I (17) har jeg brukt et redaksjonelt eksempel for å vise at presenteringssetningen tar et stedsadverbial (et redaksjonelt eksempel som for så vidt også kunne vært formalisert ‘**det** [foreløpig subjekt] arbeider **noen** [ubestemt, ny] + [sted]’

17) arbeide

1. utføre arbeid, jobbe
noen arbeider
det arbeider en mann på åkeren

4.4. Sitater

Litterære sitater kan absolutt brukes for å dokumentere en konstruksjon i bruk, men er ikke like tilgjengelige for en bruker. De forutsetter at brukeren kjenner forfatterens stil og alder, siden de illustrerer all mulig bruk, også foreldet bruk for noen (yngre) aldersgrupper, dersom man tar med eldre forfattere.

5. Når skal syntaktiske endringer opptas i en ordbok?

Typisk for språkendringer, og transitivitet er under endring i norsk, er at, mens de pågår, vil alltid begge varianter være i omløp. På hvilket tidspunkt tar vi inn endringen i ordboken? Nyord tas inn i den grad man forventer at de er mer enn døgnfluer, og blir en del av allmennspråket. Det samme gjelder nye betydninger av allerede eksisterende ord. Hvis man argumenterer slik jeg gjør her, for at noen syntaktiske konstruksjoner hører hjemme på lemmanivå, vil en naturlig konsekvens være å bruke de samme kriteriene for å ta inn ny syntaks. To hovedproblemer oppstår ved å bruke en slik tilnærming: For det første, er det langt mer komplisert å finne frekvens på syntaktiske konstruksjoner enn på enkeltord og kollokasjoner, som er lett søkbare i alle tekstdatabaser. For det andre, er syntaktiske endringer langt mer generasjonsbestemte enn nyord (dette gjelder ikke bare verbalsyntaks, det gjelder en lang rekke andre syntaktiske nyvinninger). Den syntaktiske endringen det er snakk om her, har pågått i over 100 år, slik f.eks. eksemplet med «buksen spjæret» illustrerte. Den pågår fremdeles. Spørsmålet om når en syntaktisk nyvinning skal tas inn i en ordbok, blir dermed mer komplisert enn for (i hvert fall en del) nyord. Den kompliseres ytterligere ved at det er folks språkfølelse som utfordres. Hvis noen oppfatter f.eks. en setning som *vinduet knuste* som direkte feil, og at bruken av en slik setning egentlig skriker på rødblyanten, ligger det mye smerte i å ta den inn i en ordbok, selv når halvparten av språkbrukerne anser den som det eneste riktige. Samtidig, hvis vi ikke tar med en slik konstruksjon, gir vi ikke en korrekt beskrivelse av gjeldende språkbruk, og ordboken er utdatert allerede fra utgivelsesdatoen.

For å dokumentere syntaktiske konstruksjoner er det i mange tilfeller nødvendig med et syntaktisk tagget korpus (eller et program som analyserer det tekstkorpuset man allerede har, slik man finner hos f.eks. INESS). For å finne intransitive verb er det helt nødvendig i norsk. Presenteringssetninger er enklere å finne. Likevel inneholder søkeresultatene mye støy, slik at å regne ut frekvens av syntaktiske konstruksjoner er svært tidkrevende, hvis ikke umulig, og forutsetter bedre taggede korpus enn det vi har tilgjengelig i dag. Derfor står leksikografens språkfølelse sentralt når man skal bestemme hvilke nyvinninger som skal med.

6. Oppsummering

Syntaktiske konstruksjoner som ikke kan utledes fra grammatiske regler regnes for å høre hjemme på lemmanivå, og dermed i en ordbok.

Syntaktisk endring bør fanges opp i en ordbok så snart som råd er ved korpus-søk, på lik linje med nyord, hvis ikke er den rett og slett ikke oppdatert.

Syntaktisk endring som godtas av flertallet blant de under en viss alder, f.eks. de under 50, skal inn enten som redaksjonelle eksempler eller i en formalisert form.

Kilder

Ordbøker

DDO = *Den Danske Ordbog*. <ordnet.dk/ddo> (30. mai 2017).

NAOB = *Det Norske Akademis ordbok*. <naob.no> (30. mai 2017).

Annen litteratur

Faarlund, Jan Terje, Svein Lie & Kjell Ivar Vannebo (1997): *Norsk Referansegrammatikk*, Oslo: Universitetsforlaget.

Hegge, Per Egil (2008): "Språket Vårt". I: *Aftenposten* 17.01.2008.

INESS = *Infrastructure for the Exploration of Syntax and Semantics*. <clarino.uib.no/iness> (30.mai 2017).

Aasvik, Stig (2012): *Indre Anliggender*. Oslo: Cappelen Damm.

Kristine Gunn Eide, ph.d.
Kunnskapsforlaget, NAOB
Gullhaug Torg 1, Nydalen, 0484 Oslo
kristine.gunn.eide@gmail.com